

AĞASIYEV İ.K.

AMEA-nın Tarix İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsinin böyük elmi işçisi, t.e.n

QAFQAZDA ALMAN KOLONİYALARININ YARANMASININ İLKİN TARIXI ŞƏRTLƏRİ

Rusiya tarixşünaslığında əcnəbilərin Rusiyada kütləvi məskunlaşdırılması nəzəriyyəsinin banisi 1760-cı ildə Rusiyaya dəvət olunmuş alman tarixçisi Auqust Lüdviq fon Şletser hesab olunur (4, s.13). Ancaq tarixi mənbələrdən görünür ki, əcnəbi kolonistlərin, o cümlədən almanların Rusiyada kütləvi məskunlaşması imperatoritsa II Yekaterinanın (1762-1796) adı ilə bağlıdır. Hakimiyyətə gəldikdən sonra o, dövlət siyasətini Avropa maarifçilərinin ideyalarına əsaslanaraq qurmağa başladı. XVIII əsrin ikinci yarısında Avropada geniş yayılmış fiziokratların ideyaları II Yekaterinanın praktiki fəaliyyətinə, xüsusən böyük təsir göstərdi. Fiziokratların təliminə görə zənginliyin mənbəyi sənaye deyil, guya hər şeyin öz-özünə bitdiyi kənd təsərrüfatıdır. Rusiya üçün bu tezis çox aktual idi, çünki XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyası feodal-təhkimçilik münasibətlərinin hökm sürdüyü aqrar ölkə olaraq qalırdı: 36 mln. əhalinin yalnız 4%-i şəhərlərdə yaşayırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın kənd təsərrüfatı ekstensiv inkişaf etdiyindən və bütün işlər əllə yerinə yetirilirdiyindən kənd təsərrüfatının inkişafının ən başlıca şərti azad kənd təsərrüfatı əhalisinin mövcudluğu idi. II Yekaterina boş qalmış ərazilərin iqtisadi mənimlənməsinin və bu ərazilərdə əhalinin məskunlaşdırılmasının strateji əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. Bu barədə o, yazırdı: «Bizim əhaliyə ehtiyajımız var. Əgər mümkünsə, elə edin ki, xalq bizim boş düzənliklərimizdə qarışqa kimi qaynaşsın» (5, s. 45). Bu sahədə onun ilk addımı 04 dekabr 1762-ci il tarixində «Xaricə qaçmış rus əhalisinin azad şəkildə vətənə qayıtması və yəhudilərdən savayı, bütün əcnəbilərin Rusiyaya gələrək məskunlaşmasına icazə haqqında» Manifestin imzalanması oldu (9, s.126-127). Manifestin mətni rus, fransız, alman və ingilis dillərində min nüsxədə çap etdirilərək Avropa ölkələrində yayıldı. Qeyd edək ki, Rusiyanın Avropada fəaliyyət göstərən diplomatik korpusları bu işdə xüsusi fəallıq nümayiş etdirirdilər.

Manifestin qeyri-konkret, deklarativ müddəaları Avropa əhalisi üçün qaranlıq qaldı və Rusiyaya mühacirlərin axınına əhəmiyyətli təsir göstərə bilmədi. Şimali Amerikanın, Polşanın, Avstriyanın agentləri daha fəal təbliğat aparırdılar, müharibə və aclıqdan təngə gəlmiş Avropa əhalisinə daha konkret təkliflər edərək onları öz ölkələrinə cəlb edirdilər. Bütün bunların fonunda II Yekaterinanın 04 dekabr 1762-ci il Manifesti o qədər də cəlb edici görünmürdü. Avropadakı rus diplomatlarının və miqrasiya üzrə müxtəlif agentlərin rəylərini nəzərə alaraq çar hökuməti daha yetkin bir fərman hazırladı və bu sənəd Rusiya imperiyasında başlanan kütləvi məskunlaşma prosesinin hüquqi əsası oldu: 22 iyul 1763-cü il tarixində II Yekaterina «Rusiyaya köçüb gələn bütün əcnəbilərə istənilən quberniyada məskunlaşmağa icazə verilməsi və onlara bəxş edilən hüquqlar haqqında» Manifestə imza atdı (7, s.313-318).

Əcnəbilərin Rusiyada qarşılanması və yerləşdirilməsi vəzifələri 22 iyul 1763-cü il tarixli fərmanla yaradılan «Əcnəbi kolonistlərə qəyyumluq Dəftərxanasına» həvalə edildi. Dəftərxananın başçısı II Yekaterinanın favoriti Q.Q.Orlov təyin olundu (6, s.312). II Yekaterinanın 22 iyul 1763-cü il Manifesti ilə əcnəbi kolonistlərə Rusiyaya köçmək üçün xaricdəki diplomatik korpuslardan lazımi maliyyə vəsaiti almaq, gömrük rüsumu ödəmədən 300 rubla qədər dəyərində şəxsi əmlakı özü ilə gətirmək, Rusiyada gələcək yaşayış yerini və məşğuliyyət formasını azad seçmək, «Əcnəbilərə qəyyumluq Dəftərxanasının, istənilən qubernator və yaxud şəhər rəisinin icazəsi ilə imperiyanın istənilən şəhərində yaşa-

maq, kompakt məskunlaşmaq və öz koloniyalarında özünüidarə sistemini yaratmaq, rus təbəəliyini qəbul etmək və yaxud milli mənsubiyyətinə görə vətəndaşlığını saxlamaq, cüzi ödəmələri yerinə yetirmək şərtlə pulsuz torpaq sahəsi almaq, öz fabrikinə açmış fabrikantlara mallarını gömrük rüsumu ödəmədən ixrac etmək, Dövlət bankından kredit almaq, yerli kəndliləri işə götürmək, koloniyalarda yarmarkalar keçirmək kimi hüquqlar verilmişdi (7,s.313-315). Bundan savayı, kolonistlərə dini etiqad, Rusiya ərazisində yaşayış yerini sərbəst dəyişmək azadlığı vəd edilir, onlar kənd yerlərində 30 il, şəhərin kateqoriyasından asılı olaraq 5-10 il müddətinə vergi ödənişlərindən, «əbədi olaraq» hərbi və mülki xidmətdən azad olunurdular. Təhkimçilik qaydalarının hökm sürdüyü Rusiyada əcnəbi kolonistlərin şəxsi azadlığına zəmanət verilirdi.

Manifestə əlavə edilən reyestrdə «məskunlaşmaya yararlı və boş torpaq sahələri ilə zəngin olan Rusiya regionlarının siyahısı verilirdi. Burada Krımdan və yenidən keçirilmiş cənub quberniyalarından savayı Aşağı Volqa, Ural və Sibir regionlarının da adı çəkilirdi (7, s.313-316). Manifestin müddəaları rus diplomatiyası tərəfindən Avropa ölkələrində, xüsusən də alman dövlətlərində geniş təbliğ olunurdu. Nəticədə, minlərlə mühacir Rusiyaya köçmək arzusu ilə rus diplomatik nümayəndəliklərinə müraciət etdilər. Ara müharibələrindən və yerli kralların özbaşnalığından təngə gəlmiş alman kəndliləri, sənətkarları arasında Rusiyaya köçmək əhval-ruhiyyəsi kütləvi xarakter aldı. Öz aralarında düşmənçilik edən cırtdan alman dövlətləri əhalinin mühacirətində rəqibi zəiflədən amil görüldülər və buna görə biri-birinin əhalisinin azalmasına yönələn siyasət aparırdılar. Bu baxımdan rus diplomatik korpusu ilə fəal əməkdaşlıq edən sakson generalı Veysbax Prussiyadan əhalinin Rusiyaya cəlb edilməsinin əsas təşkilatçılarından biri idi: onun fikrincə, «Prussiyanın insan resurslarının azalması onun iqtisadiyyatını dağıdacaq və Saksoniyanın güclənməsinə xidmət edəcəkdir» (5, s.292).

Baxmayaraq ki, 22 iyul 1763-cü il Manifestində kolonistlərə yaşayış yerini sərbəst seçmək hüququ verilmişdi, çar hökuməti onların əhalisiz Volqa, Ural, Sibir regionlarında məskunlaşmasında maraqlı idi və buna görə Əcnəbi kolonistlərə qəyyumluq Dəftərxanası mühacirləri məhz bu regionlarda yerləşdirməyə çalışırdı. Səlahiyyətlərinə görə Dəftərxana dövlət kollegiyalarına bərabər tutulurdu və xüsusi nazirlik kimi yalnız çariçə II Yekaterina qarşısında hesabat verirdi. Volqaboyu regionu alman məskunlaşmasının mərkəzinə çevrildikdən sonra yaranan problemlərin operativ həll edilməsi məqsədilə Saratovda Əcnəbilərə qəyyumluq Dəftərxanasının Kontoru yaradıldı. (10, s.317).

Məskunlaşma prosesinin ən fəal dövrü -1763-1768-ci illərdə əcnəbilər Rusiyada 117 koloniya yaratdılar ki, bu koloniyalarda məskunlaşan mühacirlərin ümumi sayı 32 min təşkil edirdi (19, s.18). Bu həm Rusiya hökumətinin, həm də onun yaratdığı «Əcnəbi kolonistlərə qəyyumluq Dəftərxanasının» bacarıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. 1770-ci illərdən başlayaraq mühacirlərin Rusiyaya axını nəzərəzarpacaq dərəcədə zəiflədi ki, bu da həm ölkədaxili, həm də xarici siyasət amilləri ilə izah olunur. Mühacirlərin sayının azalmasının ən başlıca səbəbi kimi çar hökumətinin 22 iyul 1763-cü il Manifestində verdiyi bir sıra vədlərin və birinci növbədə, «mühacirlərin Rusiyada sərbəst yerləşmək hüququnun» yerinə yetirilməməsi oldu. Manifestin 1-ci punktunda mühacirlərə «bizim bütün quberniyalarımıza gəlmək və hər kəsə arzuladığı yerdə məskunlaşmaq» vəd edilirdisə, artıq Əcnəbilərə qəyyumluq Dəftərxanasının yaradılması haqqında fərmanda kolonistlərin məskunlaşması üçün nəzərdə tutulan konkret ərazilər göstərilirdi. Bu sənədə görə mühacirlərin Sibir, Orenburq və Voronej quberniyalarında, həmçinin Saratov ətrafı ərazilərdə məskunlaşdırılması məqsəduyğun sayılırdı (7,s.315,316). 22 iyul 1763-cü il Manifestində «sərbəst məskunlaşmaq», «azad məşğuliyyət seçimi», «sərfəli maliyyə dəstəyi» haqqında bəyan edilən müddəaların çar hökuməti tərəfindən kobudcasına pozulması kolonistlərlə rəsmi orqanlar arasında soyuq münasibətlərə səbəb oldu (7,s.315-316).

Məskunlaşma prosesinin tempinin aşağı düşməsi, həmçinin xarici siyasət amilləri ilə bağlı idi. Məlumdur ki, XVIII əsrin ortalarından rumınların, macarların, slavyan xalqlarının çoxluq təşkil etdiyi Avstriyanın daxili siyasət məsələlərindən ən aktualı ölkədə alman əhalisinin sayının artırılması idi. Bu məqsədlə Bukovina, Qalitsiya, Banat, Transilvaniya ərazilərinə Mərkəzi Avropanın alman əhalisi köçürülürdü. 22 iyul 1763-cü il Manifestindən sonra alman mühacirlərinin daha çox Rusiyaya meyil etməsi Avstriyanın dövlət maraqlarına təhlükə yaradırdı və bu prosesin qarşısını almaq məqsədilə 1768-ci il 7 iyul tarixində imperator II İosif Avstriyadan əhalinin mühacirətini qadağan edən fərman imzaladı. Xarici ölkə, o cümlədən rus agentləri fəaliyyətlərini müvəqqəti olaraq dayandırdılar (20, s. 153).

XVIII əsrin 60-70-ci illərində əcnəbilərin məskunlaşma prosesinin zəifləməsinə mənfi təsir göstərən amil kimi 1768-1774-cü illərin rus-türk müharibəsini və 1773-1775-ci illərdə Y. Puqaçovun rəhbərliyi ilə baş vermiş Kəndli müharibəsini göstərmək olar. Üsyan nəticəsində Volqadakı alman koloniyalarına böyük ziyan dəydi, kolonistlərin bir qismi öldürüldü və əsir alındı. 1782-ci ildə keçirilən IV reviziyanın nəticələrinə görə 1774-cü ilə müqayisədə Saratov quberniyasında alman kolonistlərinin sayı 3,8 min azalmış və 28,2 min təşkil etmişdi (17, v. 170-203). Bütövlükdə 1760-1770-ci illərdə çar hökumətinin məskunlaşdırma siyasəti müəyyən müsbət nəticə versə də, bu Rusiya imperiyasının real imkanlarından və tələbatından hələ uzaq idi. Deyilənlərin təsirini artırmaq üçün belə bir fakt göstərmək yerinə düşərdi ki, 10 il ərzində, yəni 1766-1776-cı illərdə Alman dövlətlərindən xaricə 200 min əhali köçmüşdür ki, onların yalnız 15%-i Rusiyanı seçmiş, böyük əksəriyyəti əvvəlki illərdə olduğu kimi Şimali Amerikaya mühacirət etmişdir.

1770-ci illərin ortalarından Rusiyada almanların məskunlaşmasının yeni mərhələsi başlayır və bu proses Qara dənizin şimal sahillərinə, Azov ətrafı ərazilərə və Şimali Qafqaza istiqamətlənmişdi. 1774-cü ilin Kiçik Qaynarca sülhündən sonra Qara dənizin bütün şimal sahilləri Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Yeni ərazilərin birləşməsilə Rusiyanın Dunaydan Kubana qədər dəniz sərhəd zolağı yarandı. Cənubdakı strateji sərhədyanı əraziləri tez bir zamanda məskunlaşdırmağın zəruriliyini nəzərə alan çar hökuməti hələ 1764-cü ilin iyulunda «Novorossiya quberniyasındakı dövlət torpaqlarının məskunlaşma məqsədilə paylanması planı» adlı sənəd qəbul etmişdi (8, s. 663-664). Geniş imtiyazlar verilməsinə baxmayaraq, XVIII əsrin 70-ci illərində kolonistlərin Novorossiyaya axını o qədər də güclü olmadı: 1782-ci ilə qədər bu regionda cəmi 200 nəfər alman məskunlaşmışdı. Bunu həm 1773-1775-ci illərin Kəndli müharibəsinin mənfi təsiri və bir çox Avropa ölkələrində əhalinin emiqrasiyasına qadağa qoyulması, həm də mühacirlərin Rusiya ilə müqayisədə daha əlverişli şəraitə malik olan Avstriya, Polşa və sair Avropa ölkələrinə axını ilə izah etmək olar.

XVIII əsrin ikinci yarısında çarizmin fəal məskunlaşdırma siyasəti apardığı regionlardan biri də Şimali Qafqaz oldu. 1768-1791-ci illərin rus-türk müharibələrində qalib gələn Rusiya Buq və Dnepr çayları arası ərazilərlə yanaşı, Krım yarımadasını, Kubanı tərkibinə qatdı. 1774-cü ildə Şimali Osetiya, 1781-ci ildə Diqoriya, 1790-ci illərdə Balkariya Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Rusiya ilə Gürcüstan arasında 1783-cü ildə bağlanan Georgiyevsk traktatına görə Rusiyanın Gürcüstan üzərində protektoratı bərqərar oldu ki, o da bütün Qafqazın gələcək siyasi həyatında həlledici rol oynadı. Beləliklə, XVIII əsrin 70-80-ci illərində Qara dənizin şimal sahilləri və Qafqaz bölgəsində nəzərə cəpacaq dərəcədə geosiyasi dəyişikliklər baş verdi: Rusiya imperiyası Qafqazda möhkəmlənmək, Mərkəzi və Ön Asiyanı nəzarətə almaq üçün əlverişli mövqə əldə etdi.

Rusiya hökumətinin Qafqazda həm strateji, həm də iqtisadi maraqları vardı və onlardan ən başlıcası bu regionun iqtisadi mənimsənilməsinə həyata keçirmək, Qafqazı inkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesinin xammal bazasına çevirməkdən ibarət idi.

İşğal olunmuş ərazilərdə effektiv məskunlaşma siyasətini həyata keçirmək üçün, ilk növbədə onların müdafiəsini təmin etmək lazım idi. Bu məqsədlə Azov dənizi sahillərindən Mozdoka qədər uzanan hərbi müdafiə xəttinin yaradılmasına başlandı. Bu xətt boyunca tezliklə 10 hərbi qala inşa edildi. Şimali Qafqazın mənimlənməsində çar hökuməti daha çox daxili məskunlaşma resurslarına ümid edirdi. Rusiyada təhkimçilik qaydalarının hökmranlığı və xaricdən mühacir axınının zəiflədiyi bir şəraitdə ölkənin müxtəlif regionlarında yaşayan əcnəbi kolonistlərin xidmətindən istifadə edilməsi gündəmə gəldi. Regionun daha sürətli mənimlənməsini təmin etmək üçün çar hökuməti Şimali Qafqaza qeyri-rus mənşəli əhalinin, o cümlədən öz məskunlaşma imkanları ilə artıq hökumət dairələrində müsbət cəhətdən tanınmış alman kolonistlərinin də köçməsinə icazə verdi. Bu məqsədlə 27 oktyabr 1778-ci il tarixində II Yekaterina general-prokuror Vyazemskinin hazırladığı «Azov- Mozdok xəttinə Volqanın düzənlik tərəfindən kolonistlərin köçürülməsi» adlı xüsusi hesabatı təsdiqlədi və həmin vaxtdan hesabatda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı (11, s. 757-759). General-prokurorun təqdim etdiyi hesabatdan görünür ki, Saratov quberniyasının Tarlıkovka, Krasnopolya, Kaçetnaya, Krasnorinovka, Kustarevaya, Rovnaya və Privolnaya koloniyalarının sosial-iqtisadi vəziyyəti acınacaqlı vəziyyətdə idi. Sənəddə adı çəkilən koloniyaların bir neçə il quraqlığa məruz qalması, kolonist təsərrüfatlarında tez-tez ev heyvanlarının, iri buynuzlu mal-qaranın kütləvi tələfatı halları qeyd olunurdu. Vyazemskinin hesabatında Saratov kontorunun kolonistlərə göstərdiyi yardım yüksək qiymətləndirilsə də, almanların bu koloniyalarda yaşayışının mümkünsüzlüyü vurğulanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Vyazemskinin hesabatına qədər, 1774-cü ildə dövlət müşaviri Lodijski adı çəkilən koloniyalarda torpaq və su nümunələrinin laborator analizindən sonra kolonistlərin buradan başqa regiona köçürülməsi haqqında raport hazırlamış, lakin onun bu təklifi Əcnəbilərə qəyyumluq üzrə Saratov Kontoru tərəfindən dəstəklənmədiyindən məsələnin həlli təxirə salınmışdı.

1778-ci ildə adı çəkilən koloniyaların Şimali Qafqaza köçürülməsi təklifi ilə çıxış edən general-prokuror Vyazemski bu planın knyaz Q.A. Potyomkin tərəfindən də dəstəkləndiyini və bu köçürmə aktının dövlət büdcəsinə yalnız xeyir gətirəcəyini vurğulayırdı. Saratov Kontoru kolonistlərin Şimali Qafqaza köçürülməsinə qarşı çıxırdı, çünki bu tədbir Volqaboyu koloniyalarında daxili sabitliyi poza bilərdi, ikinci tərəfdən, köçürülmə ilə bağlı bütün maliyyə xərcləri Əcnəbilərə qəyyumluq üzrə Saratov Kontorunun hesabına ödənilməli idi (11, s. 757-759).

1778-1785-ci illər ərzində Saratov koloniyalarının nümayəndələri Şimali Qafqaza gələrək yeni məskunlaşma yerlərinin seçimi ilə məşğul olsalar da, regionun hüquqi, hərbi-siyasi statusunun tam müəyyənləşdirilməməsi almanların burada məskunlaşmasına mənfi təsir göstərirdi. Yalnız 09 may 1785-ci il tarixli fərmanla Qafqaz canişinliyi və Qafqaz quberniyası yaradıldıqdan sonra Saratov kolonistləri Şimali Qafqaza köçmək haqqında ciddi düşünməyə başladılar (18, s. 245). Dnestrdən Xəzərə qədər boş qalmış ərazilərin məskunlaşdırılması prosesinin templəri çar hökumətini qane etmirdi və təbii ki, bu ləngimənin əsas səbəblərindən biri insan rezervinin çatışmazlığı idi. 1760-ci illərdə əcnəbilərin məskunlaşdırılmasına dair qəbul edilən fərmanların bir sıra müddəaları artıq köhnəlmiş, öz aktuallığını itirmişdi. 1760-1780-ci illər ərzində Rusiyanın istər iqtisadi, istərsə də siyasi həyatında baş verən mühüm dəyişikliklər və ilk növbədə, ölkənin Qara dənizə çıxış əldə edərək Dunaydan Xəzərə qədər böyük bir ərazini işğal etməsi, bu ərazilərin qısa bir zamanda mənimlənməsinə yaranan zərurət II Yekaterinanı öz məskunlaşdırma siyasətinə yenidən baxmağa vadar etdi. Nəticədə, 22 iyul 1763-cü il Manifestində yol verilmiş səhvləri və qonşu ölkələrin miqrasiya siyasətini nəzərə alaraq II Yekaterina 24 iyul 1785-ci il tarixində əcnəbi təbəələrin Rusiya imperiyasına dəvət olunması haqqında yeni Manifest imzaladı (13, s. 426-

427). Bu Manifestdə əcnəbilərə Novorossiyada, Azovda, Qafqaz quberniyasında məhsuldar torpaqların paylanması vəd edilir, onların kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətlə məşguliyyəti üçün hər cür dəstəyin veriləcəyi qeyd olunurdu(13,s.426,427). Qeyd edək ki, adı çəkilən Manifestə qədər Rusiyaya köçənlər əsasən lüteran və katolik dininə aid idisə, 24 iyul 1785-ci il Manifestindən sonra alman mühacirlərinin əksəriyyətini Qərbi Prussiyadan və Şimali Polşadan gələn mennonit sektasının üzvləri təşkil edirdilər. Tarixi mənbələrdən görüldüyü kimi, onların əksəriyyəti Novorossiya diyarında, Volqaboyu quberniyalarında və Orenburq ətrafında məskunlaşdılar. 24 iyul 1785-ci il Manifestindən sonra Rusiyaya köçən əcnəbi mühacirlərin hesabına Şimali Qafqazda heç bir koloniya yaranmadı (3,s.23). Regionda ilk alman koloniyası 1789-cu ildə Stavropol diyarının Major şəhəri yaxınlığında salındı ki, onun da əsasını qoyanlar Saratov quberniyasından köçüb gələn 347 alman kolonisti olmuşdu(2,v.10, 22).

İndiki Budyonovsk ətrafında yaranan bu ilk koloniya çox yaşamadı: yeni coğrafi şəraitə uyğunlaşa bilməyən almanların bir qismi 1791-ci ildə Qafqaz quberniyasının şəhərlərinə köçdülər, bəziləri isə geri-Saratov quberniyasına qayıtdılar.

Çar hökuməti köçkünlərin təsərrüfat həyatının nizama salınması məqsədilə kifayət qədər maliyyə vəsaiti ayırırdı. Lakin yerlərdə çar hökumətinin qərarları vaxtında yerinə yetirilmir, maliyyə məsələlərində ayrıntılara, itkilərə yol verildirdi. Müəyyən dərəcədə, bu 1782-ci il 20 aprel fərmanına görə aparılan inzibati islahatlar nəticəsində quberniyaların yaranması və Əcnəbilərə qəyyumluq Dəftərxanasının ləğv edilməsi, onun səlahiyyətlərinin regional «evdarlıq direktorlarına» verilməsi ilə bağlı idi(12,s.66). Bu dəyişiklik köçürmə proseslərinə nəzarətdə desentralizasiyaya, yerlərdə bürokratik aparatın özbaşınalığına və kolonistlər arasında narazılığın artmasına gətirib çıxardı. Miqrasiya prosesləri ilə məşğul olan orqanların fəaliyyətində baş verən çoxsaylı qanun pozuntuları, məmur özbaşınalıkları, təşkilatsızlıq, daxili miqrantlar üçün Qafqaz hərbi dairələri tərəfindən yaradılan müxtəlif bürokratik əngəllər alman kolonistlərinin sərbəst şəkildə Şimali Qafqazda məskunlaşmasına imkan vermədi və XVIII əsrin ikinci yarısında bu regionda daimi fəaliyyət göstərən heç bir alman koloniyası yaratmaq mümkün olmadı.

İmperator I Pavel (1796-1801) kolonistlərin daxili həyatına aid məsələlərlə ciddi məşğul olmağa başladı və yerlərdə toplanmış məlumat koloniyaların idarəetmə sistemində növbəti islahatların zəruriliyini göstərdi: 04 mart 1797-ci il tarixində I Pavelin fərmanı ilə «Kənd təsərrüfatı və əcnəbilərə qəyyumluq üzrə dövlət təsərrüfatı ekspedisiyası» yaradıldı (15). Ekspedisiyanın əsas vəzifəsi Rusiyaya gələn kolonistlərin yerləşdirilməsi və əvvəllər məskunlaşanların bütün fəaliyyət sahələrinə nəzarət etməkdən ibarət idi. Regionlarda kolonistlərin problemlərini vaxtında həll etmək məqsədi ilə almanların kompakt yaşadığı yerlərdə Kolonist işləri üzrə idarələr yaradıldı. Başqa regionlarda dispersiya şəklində mövcud olan ayrı-ayrı koloniyalar yerli quberniya orqanlarının tabeliyində idi. Volqaboyu koloniyaları üçün 30 iyun 1797-ci il fərmanından sonra Əcnəbilərə qəyyumluq Kontorunun fəaliyyətinin bərpa olunması böyük əhəmiyyət kəsb etdi(14). 26 iyul 1800-ci il tarixində çarın imzaladığı fərmana görə eyni vəzifələri yerinə yetirən və səlahiyyətlərə malik olan daha bir Kontora Novorossiya kolonistləri üçün yaradıldı(16). Lakin 1801-ci ilin martında I Pavelin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə onun təzadlı məskunlaşdırma siyasəti başa çatdı və taxta çıxan gənc çar I Aleksandr bu məsələdə nənəsi II Yekaterinanın siyasətini davam etdirməyə başladı.

Beləliklə, məqaləyə yekun vuraraq qeyd etmək olar ki, XVIII əsrin sonunda alman əhalisi Rusiyanın 3 regionunda kompakt məskunlaşmışdı: Baltikyanı ərazilər, Volqaboyu və Novorossiya diyarı. Əgər XVIII əsrin ortalarında Rusiyada 66 min alman yaşayırdısa, 1782-ci ildə bu rəqəm iki dəfə artaraq 132 minə çatdı. Rusiyada 1796-cı ildə keçirilən V reviziyanın nəticələrinə görə imperiyada 361,8 min alman əhalisi yaşayırdı(3,s.24). Alman-

ların sayının sürətli artımı yalnız kütləvi məskunlaşma prosesinin deyil, həm də almanların kompakt yaşadığı Reç Pospolita ərazilərinin Rusiyaya birləşdirilməsinin nəticəsi idi.

Çar hökumətinin səylərinə baxmayaraq, XVIII əsrin ikinci yarsında Şimalı Qafqazda əcnəbi kolonistlərin məskunlaşdırılması baş tutmadı. Regionda ijtimai-siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi, Şimalı Qafqazın çarizm ilə dağlı xalqları arasında mübarizə meydanına çevrilməsi, həmçinin 1782-ci ildə Əcnəbi kolonistlərə qəyyumluq üzrə Dəftərxananın ləğv edilməsindən sonra məskunlaşdırma proseslərinə nəzarətin zəifləməsi (1.s.436), miqrasiya xidmətinin desentralizasiyası, məskunlaşdırma ilə məşğul olan bürokratik aparatın genişlənməsi və rüşvətxorluğa qurşanması - Şimalı Qafqazda əcnəbilərin məskunlaşmasına əngəl yaradan əsas səbəblər bunlardan ibarət idi. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi dəyişikliklər bütün regionunda, xüsusən də Şimalı Qafqazın düzənlik rayonlarında məskunlaşma proseslərinin sürətlənməsinə münbit hüquqi və siyasi şərait yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. История российских немцев в документах. Т.1 (1763-1992 гг.) //Сост.В.А.Ауман, В.Г.Чеботарьева. М., изд-во МИГП, 1993.
2. Государственный архив Ставропольского края (далее-ГАСК). ф.235, оп.1, д.104.
3. Кабузан В.М.. Немецкое население в России в XVIII – начале XX вв. //Вопросы истории. 1989, №12.
4. Остроух И.Г., Ширвуд Е.А. Российские немцы: вклад в историю и культуру (XVII-XXвв.) / Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы российско-германской научной конференции. Анапа. 22-26 сентября 1994 года. Москва: 1995, с.11-25
5. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М., 1909, 340 с.
6. Полное Собрание законов Российской империи. Издание первое.(далее-ПСЗ-1), ПСЗ-1, т.16, №11879, СПб.,1830.
7. ПСЗ-1,т.16, (1762 -1765 гг.), №11880, СПб.,1830.
8. ПСЗ-1,т.16, (1762 -1765 гг.), №12099, СПб.,1830.
9. ПСЗ-1,т.16, (1762 -1765 гг.), №11720, СПб.,1830.
10. ПСЗ-1,т.17, (1765-1766 гг.), №12630, СПб.,1830.
11. ПСЗ-1,т.20, (1775-1780 гг.), №14814, СПб.,1830.
12. ПСЗ-1,т.21, (1781-1783 гг.), №15383, СПб.,1830.
13. ПСЗ-1,т.22, (1784-1788 гг.), №16223, СПб.,1830.
14. ПСЗ-1,т.24, (1795-1799 гг.), №18021, СПб.,1830.
15. ПСЗ-1, т.24, (1795-1799 гг.), №18240, СПб.,1830.
16. ПСЗ-1,т.26,(1800-1801 гг.), №19492, СПб.,1830.
17. РГАДА.ф.283, оп.1, д.3398.
18. Чекуменев С.А.Иностранные поселения на Ставрополье в конце XVIII и в первой половине XIX в. // Материалы по изучению Ставропольского края. Ставрополь, 1971.Вып.12-13.
19. Kalendar1954. Heimatbuch der Deutschen aus Russland.Stuttgard,1955.
20. Heimatbuch der Deutschen aus Russland. Bearbeitet von Dr.Karl Stumpp. Stuttgart, 1963.

АГАСИЕВ И.К.

Старший научный работник Института Истории НАН Азербайджан, к.и.н.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НЕМЕЦКИХ КОЛОНИСТОВ НА КАВКАЗ

В статье отмечается, что немецкие поселения на территории бывшей Российской империи возникли ещё в XIII веке. Однако, их массовое переселение в Россию началось в середи-

не XVIII века. Благодаря умелой переселенческой политике царицы Екатерины II численность немецкого населения в России достигла 300 тыс. человек.

Русско-турецкие войны во второй половине XVIII века закончились победой русских и Северный Кавказ был присоединён к России. По плану царского правительства на Северный Кавказ переселились новые жители, в том числе немецкие колонисты. Однако в конце XVIII века на Северном Кавказе не возникла ни одной немецкой колонии.

Условия для массового переселения немцев на Кавказ созрели, начиная с начала XIX века.

AGHASIYEV İ.K.

The senior scientific worker of the History Institute of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, cand. of hist. sc.

HISTORICAL BACKGROUND OF THE GERMANS' INHABIT IN THE CAUCASUS

In the article is accented that the Germans began inhabit from XIII century in the territory of Russia empire. But their total inhabit in Russia began from the middle of XVIII century. In the second half of XVIII century the Germans' number reached 300 thousand in the result of politics carried out of Queen Ekaterina II. At the end of XVIII century wars between Russia and Turkey finished the win of Russia. In the result the Northern Caucasus were united to Russia. The tsar government intended sitting in Northern Caucasus. But at the end of XVII century the Germans exiled to Caucasus could not inhabit in this territory. At the beginning of XVIII century situation arised for the Germans total inhabiting in the Caucasus.

Rəyçilər: t.e.d.İ.S.Bağirova, t.e.d.Q.Ə.Əliyev.

AMEA-nın Tarix İnstitutunun Qafqaz tarixi şöbəsinin 09 noyabr 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06).